

НАРОДОЗНАВЧА СПАДЩИНА П. ЧУБИНСЬКОГО З ПОГЛЯДУ СУЧАСНОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Ганна Скрипник

Наукова громадськість країни цього року відзначає 170-річчя з дня народження П. Чубинського — видатного українського етнографа, правника, статистика, поета і перекладача. Хоча народознавча спадщина П. Чубинського знайшла різнобічну оцінку ще вчених XIX ст., проте вона й досі в повному обсязі належно не опрацьована, не осмислена в контексті завдань, теорії та методики сучасної української етнології, а праці вченого залишаються бібліографічною рідкістю (в тому числі й зібрані та опубліковані його зусиллями фундаментальні «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» у семи томах). Актуальною й донині залишається оцінка наукового доробку П. Чубинського зроблена Ф. Вовком: «Його збірник становить величезний, до цих пір майже не опрацьований і не використаний науковий матеріал, якого вистачить ще на довго»¹. Між тим, «слід, залишений ним в етнографії України, такий великий, заслуги його такі значимі, що їх вистачило б і на кількох професійних вчених...»²

Належно осмислити значення наукової спадщини П. Чубинського та його ролі в розвитку української етнографії та у національному поступі, можна лише з урахуванням суспільно-політичного життя України XIX ст., на тлі якого розгорталася творчість П. Чубинського. В історії української спільноти часи наукової діяльності П. Чубинського були позначені жорсткою протидією горстки інтелектуалів і громадських діячів організованому асиміляційному тиску, дискримінаційно-репресивним заходам чужих держав на приглушення історичної пам'яті та нівеляцією мовно-культурної самобутності українства. Це був період, коли, як зауважував П. Куліш, мілітарна енергія нації, не давши очікуваного

політичного самоствердження, трансформувалася в культурницький рух та інтелектуальні змагання інтелігенції за легітимізацію своєї етнічності засобом художнього слова і науки. Один з активних учасників «Старої Громади» 1870-х років М. Драгоманов підкреслював цю потребу національного самоусвідомлення для тогочасного українського суспільства: «Україна, ще як національність, не виступила у Росії і сама себе ще не знає. Їй треба наукової й літературної праці, щоб себе пізнати ..»³. Саме завдяки (узаasadненим фундаментальною джерельною та документальною базою) працям істориків В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського, М. Драгоманова, статистика О. Русова, антрополога та етнографа Ф. Вовка, мовознавця К. Михальчука та інших створюється об'єктивна соціогуманітарна концепція історико-етнографічного та мовно-культурного розвитку українства як самодостатньої національної спільноти.

У цій шерезі науковців-подвижників, котрі свідомо стали на шлях захисту української національної самобутності силою наукового аргументу (через дослідження та інтерпретацію етнографічної та історичної минувшини краю, що разом із мовною окремішністю репрезентувала образ української нації), чільне місце посідає П. Чубинський. Як слушно писав І. Лебединський, «серед інших діячів старої кийвської "Громади", які залишили багату інтелектуальну спадщину майбутнім поколінням українців, особистість Павла Платоновича Чубинського мимоволі висувається на перший план»⁴. Йому належить заслуга творення всеосяжної бази пам'яток фольклору та описів етнографічних явищ, що документально увиразнювала Україну в межах етнографічних земель; формування багатотомної, узагаль-

нюючого характеру праці про мовну самобутність, соціонормативну, звичаєво-обрядову, духовну та матеріальну культуру українства в її регіональному розмаїтті та загальнонаціональній єдності. Керуючись прагненням національно легітимізувати українство, виокремивши його з-поміж інших слов'янських народів, П. Чубинський вдався до широкоформатної фіксації й опублікування пам'яток української фольклорно-етнографічної культури — як основних маркерів етнічності. Саме про це йдеться у спогадах С. Русової: «ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли остудити його відданості Україні, він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору».

П. Чубинський залишив помітний слід у різних царинах етнографічного знання, започаткувавши окремі наукові напрямки, створивши фундаментальну джерельну базу для етнографічних студій тогочасних та наступних поколінь дослідників. Він одним з перших розпочав створення узагальнюючих народознавчих праць, ініціюючи дослідження в межах всіх етнічних земель української духовної, матеріальної та соціонормативної культури; вивчення етнічного складу населення українських земель та етносоціальної структури Києва; студіювання народного звичаєвого права, етнопсихологічних та антропологічних особливостей українців, селянського господарства та торгово-економічних відносин на селі тощо. Йому також належить успішна спроба подати розлогу етнокультурну та мовно-конфесійну характеристику національних меншин, розкрити соціоісторичний контекст їхнього співжиття з українською людністю.

Схвально оцінюючи всі сфери наукової діяльності та громадської активності П. Чубинського, дослідники в першу чергу виокремлювали його заслуги у проведенні масштабної і «знаменитої експедиції в Південно-Західний край, що була ним організована після повернення із заслання в Україну в 1869 р. при сприянні Імператорського Російського Геогра-

фічного Товариства (з метою етнографічного та статистичного опису цього краю)»⁵.

Ця, давно запланована РГТ експедиція в Західно-Руський край не відбулася раніше через суспільно-політичну нестабільність та брак зацікавленого та ініціативного керівництва. Домігшись дозволу на її проведення, Павло Платонович розгорнув активну діяльність з реалізації і запропонував Товариству розширити географію та дослідницькі завдання її — зосередити увагу на вивченні складу населення та різноманітних статистичних даних, на студіюванні етнографічних та фольклорних матеріалів не лише в межах повітів губерній Південно-Західного краю, але й у південних районах Гродненської й Мінської губерній, західних — Люблінської й Сідлецької та у північно-східній частині Бессарабії. Ф. Вовк зазначав, що плануючи проведення експедиції, П. Чубинський прагнув використати її якомога ширше в інтересах етнографії всієї України, а не лише трьох губерній Південно-Західного краю⁶. Проте наміри вченого зробити експедицію загальноукраїнською були досягнуті лише частково, позаяк, на думку Ф. Вовка, «долучити до свого дослідження Холмщину, Пінчуків та ін. П. П., звичайно, вдалося.., тоді як губернії Чернігівська, Полтавська, Харківська і південні вже настільки були поза “Південно-Західним краєм”, що П. П. навіть незручно було туди їздити, а також і виділених йому грошей, 3,000 рублів, не вистачило навіть на Правобережну Україну, і він змушений був витратити досить багато власних коштів»⁷.

П. Чубинський вирізнявся цілеспрямованістю й діловитістю, «великою енергією і хистю до унесипущої праці», вмінням групувати довкола себе однодумців. Як добрий організатор він зумів зацікавити майбутніми експедиціями широкі українські кола, передусім діячів Громади, і «розпочав збирати звідусіль записані раніше етнографічні матеріали».

Щоб залучити до експедиції якомога більше учасників, П. Чубинський сповіщав про свої поїздки в газетах, публікував у губер-

ських відомостях трьох губерній Південно-Західного краю та розіслав визначеним особам 500 екземплярів відбитків програм: зі збору фольклорно-етнографічних та статистичних даних (Географічного товариства); з повір'їв та забобон (Єфименка); з мови (Новицького); з економічних відомостей і звичаєвого права (Чубинського). Він залучив до роботи, окрім таких видатних діячів, як О. Кістяківський, М. Лисенко, В. Антонович, І. Новицький, М. Петров, О. Потебня, М. Костомаров, В. Смиренко, ще й місцеву інтелігенцію, учительство, лікарів та священників, а також звернувся за сприянням до статистичних комітетів і «мирових» установ із селянських справ. Під впливом П. Чубинського В. Антонович та К. Михальчук розпочали спеціальні дослідження, які увійшли згодом у «Труди...» експедиції. За словами М. Сумцова: «Експедиція Чубинського вийшла надзвичайно корисною для науки і особливо для українознавства. [...] Протягом двох років (1869 і 1870 рр.) він об'їхав багато міст, укладав програми, гуртував молоді сили для корисної загальної праці, спонукав до роботи і таким чином в два роки зібрав такий величезний матеріал, який не могли раніше зібрати цілі наукові товариства за багато літ»⁸. Справжній талант етнографа-збирача та непересічні здібності П. Чубинського як організатора науки підкреслював і О. Пипін: «за складом розуму, особистим характером і за прийомами дослідження Чубинський був видатним етнографом-збирачем, єдиним у своєму роді діячем» в цій царині науки... Він умів прискіпливо спостерігати народний звичай, схоплюючи його істотні риси, вислухати і записати пісню і казку, тут же зібрати статистичні дані, розшукати на місці знаючих людей і надати своїй роботі цінність і багатогранність. Це був, поза сумнівом, організаторський талант, здатний призначити план роботи, вибрати виконавців і довести до кінця складну справу»⁹.

Як зазначалося в передмові від Комісії зі спорядження етнографічно-статистичних експедицій, завдання їх полягало: у дослідженні племенних відмін (виражених у мові, звичаях, характері) та фіксації відносної чисельнос-

ті племен краю; у встановленні етнографічних кордонів; у дослідженні розподілу населення за конфесійними ознаками; у з'ясуванні рівня його релігійної і морально-етичної культури та у студіюванні господарського побуту різних племен і стану їхнього матеріального благополуччя. За такою ж тематичною рубрикацією Комісія доручила П. Чубинському обстежити народності, що мешкали в Південно-Західному краї.

Розглядаючи шляхи виконання цього завдання: або засобом авторської інтерпретації спостережуваних реалій, або через фіксацію матеріалів, «що стосуються різних сторін народного життя, даючи, таким чином, можливість кожному бачити народ, незалежно від вражень дослідника»¹⁰, — П. Чубинський обирає останній. Він ставить собі за мету не лише вивчити склад населення і «взаємовідношення елементів», але й організувати тотальну фіксацію етнографічних матеріалів, зібрати якомога більшу кількість відомостей з усіх царин культури тому, що, на його думку, «до цих пір не було здійснено повного всебічного етнографічного дослідження про малоросіян»¹¹. До того ж, зазначав дослідник, збирачі фольклору торкалися якоїсь однієї сторони народного життя, найчастіше пісень та прислів'їв, «стосовно ж вірувань, обрядів, прикмет, гадань, шептань, заклинань, ігор і забав, юридичних звичаїв, побутової обстановки і відтінків говірок — зібрано досить мало матеріалів», які ще й розкидані по різних виданнях, а відтак — зробилися недоступними. По-друге, на думку П. Чубинського, до часу проведення його експедиції «не було майже ніяких етнографічних матеріалів із Холмської Русі, із Підляшшя, Сідлецької і Гродненської губерній, із Пінського і Мозирського повітів Мінської губернії, [...] а з Волині і Поділля було матеріалів мало, так що про населення всіх названих місцевостей не можна було скласти хоча б приблизного уявлення»¹².

По-третє, він був свідомий негативного впливу на рівень збереженості української традиційності промислового виробництва і поширення урбаністичних елементів побуту. Із цього приводу вчений писав, що «численні пам'ятки

народної творчості вимирають; народ їх забуває. Якби М. Максимович та інші збирачі матеріалів не записали історичних дум і пісень, то багато з них було б назавжди втрачено. Те саме могло б статися з багатьма обрядами, повір'ями, казками, легендами і навіть звичаями; через це й опускати якусь рису народної творчості чи народного побуту я вважав непростимим»¹³.

Маршрути першої експедиції П. Чубинського пролягли через Київський і Черкаський повіти в міста і села Подніпров'я, далі — долиною р. Рось через Канівський, Черкаський, а також Таращанський, Сквирський, Васильківський, Бердичівський і Житомирський повіти, долиною річки Случ через Новгород-Волинський і Старокостянтинівський повіти, через Подільську губернію і Бессарабію, звідки — через південь Поділля, західноволинські райони, через повіти Люблінської губернії, українські поселення Холмщини, а звідти — через Брестський, Кобринський повіти Гродненської губернії, Ковельський, Луцький, Ровенський і Новгород-Волинський повіти Волинської губернії, через Житомирський і Радомишльський повіти, і далі — до Києва.

Взимку 1869—1870 рр. П. Чубинський з І. Чередниченком продовжують обстеження Київської, Мінської, Гродненської та Волинської губерній, а влітку 1870 р., залучивши до експедиції В. Кравцова, вони вирушають у села Переяславського і Золотоніського повітів Полтавської губернії; Черкаського, Чигиринського, Звенигородського і Уманського повітів Київської губернії; Гайсинського, Ольгопільського, Балтського, Ямпільського, Могилівського, Летичівського, Літинського, Вінницького і Брацлавського повітів Подільської губернії, а також у села Липовецького, Сквирського, Васильківського та Київського повітів¹⁴.

Результати фольклорно-етнографічних подорожей П. Чубинського були вражаючими — записано майже чотири тисячі обрядових пісень, понад триста казок, двадцять весільних обрядів, зроблено більше як у шістдесяті місцевостях записи говірок, вибрано тисячі ухвал із книг волосних судів. Майже скрізь нотувалися відомості про заробітну плату, специфіку

занять, про рівень урожаю, вплив селянської реформи на економічний побут народу, про лісну торгівлю, тютюнництво, шовківництво, виноробство тощо¹⁵. Титанічна за обсягом робота, проведена за надто короткий термін, викликала подивування сучасників, які стверджували, що подібне експедиційне дослідження було під силу лише П. Чубинському.

Значним обсягом зібраного матеріалу та зафіксованих відомостей етнограф завдячував зустрінутому експедицією співчуттю як широкого загалу, так і губерніяльного та повітового керівництва, яке всіляко їй сприяло. Водночас значна наукова допомога була з боку дослідників, які передали йому цілі рукописні збірники. Зокрема, матеріали надійшли від І. Новицького (який передав в експедицію 5 тис. пісень); А. Кістяківського (опрацював кримінальні рішення волосних судів і надав історичний нарис про ці суди); В. Антоновича (дослідив біля 100 процесів про чарівництво і підготував відповідну розвідку); М. Лисенка (поклав на ноти мелодії весілля й інші обрядові пісні м. Бориспіль); В. Симиренка (збагатив труди експедиції альбомом фотознімків типів і побутової обстановки); М. Петрова (передав розлогий збірник повір'їв і обрядів); Г. Залюбовського (надав збірник казок, ігор та описів інших етнокультурних реалій); Г. Димінського (підготував збірник повір'їв, загадок та різних фольклорно-етнографічних матеріалів) тощо. Відтак, крім зібраного фактографічного матеріалу, в «Труды...» експедиції ввійшли й наукові розвідки, які істотно розширювали тематичний спектр тогочасної народознавчої науки, серед них: стаття К. Михальчука про говірки, професора В. Антоновича — про процеси проти чаклунів професора А. Кістяківського про — волосні суди¹⁶.

Матеріали П. Чубинського почали надходити до РГТ вже в середині 1870 р., а в 1871р. Комісія приймає рішення про їхнє опублікування, доручивши М. Костомарову і П. Гільтебрандту редагування і підготовку текстів до друку. Водночас із підготовкою цього багатотомного видання П. Чубинський друкує кілька етнографічних розвідок. Серед

них — стаття «Малорусское племя», опублікована в «Киевлянин» (1872 р.), в якій автор робить важливі наукові висновки про те, що територіальне розміщення місцевих діалектів — говірок і наріч — протягом тисячоліть майже не змінилось, що засвідчує, на його думку, давність і автохтонність сучасного йому населення Південно-Руського краю, етнічну історію якого не схитнули наші іноземці. Не менш цінні наукові висновки щодо етнічних характеристик українського населення містить і інша опублікована праця П. Чубинського (та Борисова) «Календарь Юго-Западного края на 1873 год». У ній автор, беручи до уваги не віросповідання, а мову та особливості побутової культури, робить слушний висновок про українську етнічність більшість представників так званих «католиків».

З 1872 по 1879 рр. в Петербурзі виходять друком капітальні у семи томах «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». До першого тому «Вірування і забобони. — Загадки і прислів'я. — Чаклунство» ввійшли етнографічні матеріали, пов'язані з космологічними та демонологічними віруваннями та уявленнями, природою, людиною та її побутом; а також замовляння та народні знання з медицини, приказки і загадки. Вмотивовуючи доцільність друкування деяких фольклорних текстів, опублікованих і в інших виданнях, П. Чубинський зауважує, що хоча деякі з представлених у томі приказок і є в збірнику Номиса, проте він вважав за доцільне їх друкувати, оскільки, по-перше, вони слугують джерелом для пояснення світогляду народу, а по-друге, залучені ним до збірника з рукописів (власних записів та повідомлень Димінського та Смирєнка), більшість з яких зафіксована на територіях (західній частині Подільської губернії, Підляшші та Поліссі), з яких в опублікованих джерелах було надто мало подібних. Тим-то, на думку П. Чубинського, «пропоновані приказки і загадки становлять інтерес, засвідчуючи ступінь поширення однорідних приказок

на території малоруського населення»¹⁷. До того ж, пропонований збірник приказок і загадок послуговує матеріалом для вивчення мови, представляючи фонетичні, лексичні і граматичні особливості української мови в її діалектичному розмаїтті¹⁸. П. Чубинським було запропоновано класифікацію матеріалу за тематично-предметним принципом, що, на його думку, мало створити певні зручності для користувачів. Він поділяє поняття та вірування народу про природу, людину і надприродне на п'ять розділів: вірування про небесні світила і атмосферні явища; про землю; про царство тварин і рослин; про людину та про духовний світ.

У другому випуску першого тому, окрім збірки загадок і прислів'їв, вміщено також статтю В. Антоновича про чаклунство та документи, вибрані ним із книг міських і магістратських судів міст Південно-Західного краю. На підставі наведених витягів з актів слідчих процесів XVIII ст. дослідник характеризує світосприйняття місцевої людності, робить висновок про тотожність тогочасних вірувань і забобонів тим, що побутували наприкінці XIX ст., а отже — про певну інертність побутування фольклорних явищ та світоглядний консерватизм населення. У передмові до розвідки В. Антоновича П. Чубинський акцентує характерну особливість українського народного світогляду й вірувань, пов'язану із домінуванням магії в чаклунстві та незначною роллю (на відміну від світосприйняття та повір'їв європейських народів) демонічних сил в українських віруваннях і чаклунсько-обрядовій практиці.

Другий том «Малорускія сказки» (1878 р.) вміщував систематизовані дослідником міфічні (146 одиниць) та побутові (146 одиниць) народні казки, повчальні й гумористичні оповідання й нісенітниці. Не вдаючись до аналізу застосованої автором класифікації фольклорних текстів, що вже піддавалася критиці фахівців, зауважимо, як заслугу П. Чубинського, істотне збагачення реєстру занотованих та опублікованих на той час сюжетів даного жан-

ру. Дослідник вказував на неспівмірність існуючих у фольклорній пам'яті та опублікованих казок: не дивлячись на величезну кількість запасу казок, що зберігається в народній пам'яті, записано та опубліковано їх було у різних виданнях всього до 170-ти, з них 137 — у двох випусках «Народных Южнорусских сказок» Рудченка¹⁹.

Третій том «Календар народних звичаїв та обрядів із відповідними піснями» (1872 р.) подає систематизований П. Чубинським розлогі матеріал із річного народного календаря українського селянства різних регіонів, щедро ілюстрований обрядовими піснями та описами побутового та господарського життя, рецептами з народної медицини та народної кулінарії, фрагментами апокрифів, релігійних обрядодій, метеорологічних спостережень і погодних прикмет, приказок, обрядових молодіжних гулянь, ігор, танців тощо. Репрезентовано багаті фольклорні пісенні записи (різдвяної, купальської та обжинкової обрядовості), зокрема, тексти 587 обрядових пісень та їх варіантів. Дослідник висловлює думку про те, що давня і добре розвинута календарна звичаєво-обрядова культура народу — це не є винятково ознакою його релігійності, а скоріше «якоюсь художньою обстановкою життя»; і що деякі її елементи зберігаються й при вищому розвитку культури.

Четвертий том вміщує матеріали з сімейного побуту та обрядовості, класифіковані автором таким чином: родини і хрестини, весілля, поховальна обрядовість. Крім докладних описів сімейних обрядів, поданих в їх регіонально-локальному розмаїтті, том представляє також обрядові, колискові та дитячі пісні й ігри, прикмети та повір'я, пов'язані із вагітністю та новонародженим, елементи сімейно-побутової та знахарської медицини, а також 20 розлогіх описів весіль. З 4 тисяч зафіксованих обрядових пісень майже 2 тисячі — весільні²⁰. Важливим доповненням до змісту даного тому є музично-нотний матеріал до весілля, записаного в м. Бориспіль, що нараховує 138 пісенних зразків²¹. Систематизовані та опубліковані П. Чубинським весіль-

ні пісні на той час були найбільшою збіркою з української весільної пісенності. Незначні за обсягом, але цінні відомості наводяться з поховальної обрядовості, які включають крім опису власне обряду, ще й численні прикмети, а також деякі відомості з демонології та світоглядних уявлень, пов'язаних зі смертю та потойбічним світом²².

П'ятий том «Трудов...» (1874 р.) репрезентує зібрання українських народних пісень, згрупованих за такими розділами: любовні, сімейні, побутові і жартівливі, — всередині яких застосовано тематичну класифікацію. Це колосальний пісенний матеріал, основну частину якого складають, за класифікацією П. Чубинського, пісні про кохання (827 одиниць)²³ та сімейні (491 одиниця)²⁴. Розділ «Пісні побутові» включає козацькі, гайдамацькі, рекрутські, солдатські, бурлацькі, чумацькі, «п'яницькі», станові та пісні часів кріпацтва. Застосована П. Чубинським децю вразлива систематика пісенних текстів, що була свого часу розкритикована М. Драгомановим та розходить із прийнятою сучасною фольклористикою класифікацією цього жанру усної народної творчості, не зменшує однак значення сформованої ним збірки пісенних текстів, бо як справедливо зауважував М. Сумцов, «усяка систематика пісень — річ важка і другорядна» у порівнянні із багатством і різномірністю колосального за обсягом джерельного матеріалу, введено П. Чубинським до наукового обігу²⁵.

Шостий том (1872 р.), що присвячений звичаєвому праву українців, містить описи сільських правничих звичаїв та кримінальних і цивільних справ волосних судів. Том складається із трьох частин, перша з яких — це нариси волосного суду і народних юридичних звичаїв, що включають розвідки Кістяківського («Волосні суди, їхня історія, теперішня їхня практика і теперішнє їхнє положення») та П. Чубинського («Короткий нарис народно-юридичних звичаїв, складений на основі доданих цивільних рішень»); друга — представляє розлогі огляд «Кримінальних рішень волос-

них судів»; третя — репрезентує «Громадські рішення волосних судів».

Відомий дослідник народного звичаєвого права П. Чубинський ще зі студентських літ активно добирав матеріали для створення синтетичної праці з народної правової культури українців. Із цього приводу А. Кістяківський писав, що Чубинський був одним із перших, хто звернув увагу на звичаєве право, написавши уже в 1862 р. працю про звичаєве право Малоросії, тоді ж ним було складено й надруковано в «Київських губернських відомостях» програму для збирання матеріалів зі звичаєвого права. Вивчаючи правову культуру українських селян, П. Чубинський справедливо акцентував її світоглядні засади та відбиті в ній ментальні особливості народу, у якого, на думку Чубинського, «ідеї користі, правди і моралі не розмежовуються різко»²⁶. Звичаї та право народу «витікають із умов його життя і його моральних понять. Народ їх притримується тому, що в них, за його розумінням, правда. Зрозуміти юридичні звичаї народу можна лише зрозумівши його економічні умови і його світогляд»²⁷. Він також вказує на значення «історичного життя, ґрунтових і кліматичних умов» як джерел формування юридичних звичаїв цього племені: «В народі існує ціла низка правостосунків, які витікають з його економічної обстановки, зумовлюються його етнографічними особливостями й історичними долями»²⁸.

Виявляючи засади правової культури та трудового світогляду українських селян, П. Чубинський надає великого значення народному побуту та «правовій психології» українства. Однак у жодному випадку він не вдається до ідеалізації народного життя, а з чисто науковою безпристрасністю відзначає як позитивне, так і негативне у національній ментальності. Він спостеріг цікаву деталь трудового світогляду українських селян, які «вважають єдиним джерелом багатства — землеробську працю», більше того — вважають «працю взагалі єдиним справедливим способом для набуття права власності»²⁹. Відтак все, на що не витрачено людської праці, не може бути при-

ватною власністю. Дослідник вдається до порівняльного аналізу української та російської ментальності, зазначаючи, «що якщо малорос навіть переважає великороса у сфері абстрактного мислення і ліризму, то він позитивно не може бути порівнюваним із великоросом у царині практичного життя»³⁰.

Виконана Чубинським фундаментальна праця «Народные юридические обычаи по решениям волосных судов» — понад 400 сторінок (що включає також нарис обсягом 25 сторінок професора Кістяківського — про волосні суди та їхню історію і практику), на думку дослідників, мимохіть привертає до себе увагу ясністю і вишуканістю викладу³¹. Для цього дослідження П. Чубинський об'їздив 50 повітів і розглянув до 500 рішень волосних судів, вибравши до 1000 копій цивільних та кримінальних справ. Особлива увага дослідника до рішень волосних судів була спричинена тим, що, на його переконання, по-перше, «вони представляють важливий матеріал для вивчення народних юридичних звичаїв; і, по-друге, — вони служать відображенням розумового і морального стану народу в цілому»³².

На основі багаточисленних рішень волосних судів дослідник зробив висновок про доцільність удосконалення і збереження цієї форми регулювання цивільного життя населення, позаяк ці рішення найадекватніше відображають світобачення народу³³. На думку П. Чубинського, «волосний суд є життєвою установою, незамінною ніякою іншою», оскільки народ створив цілу систему правостосунків, що витікають із його економічної установки, зумовлюються його етнографічними особливостями й історичними долями. Відтак — волосний суд «найбільш компетентний, тому що солідарний з народом, із масою у поглядах на подібні правостосунки»³⁴. Систематизований Чубинським колосальний за обсягом матеріал шостого тому зі звичаєвого права — це, фактично, перше фундаментальне дослідження цієї царини соціонормативної культури українців, яке, однак, окрім власне правових відносин, проливає світло на інші сфери побуто-

вого життя і є цінним джерелом з етнографії українців. Саме на підставі цих студій вчений слушно резюмує:

«корінна риса малоруського племені, яка має величезне значення в його економічному житті, це — сильний розвиток особистості. Ідея особистості проходить через всі стосунки, починаючи з родинних»³⁵;

звичаєве право українців — не вимисел теоретиків — воно витікає з умов життя і моральних понять народу, а спільна його риса та, «що воно служить вираженням не формальної, а матеріальної правди»³⁶.

За оцінкою дослідників, «праці Чубинського зі звичаєвого права стали першими систематичними роботами в цій царині і для російської науки»³⁷. Зібраний Чубинським матеріал та його дослідження з правової культури українського народу аж ніяк не втрачають своєї цінності і для сучасного науковця, підказуючи йому «як потрібно працювати в царині звичаєвого права»³⁸.

Одним з перших серед етнографів ХІХ ст. П. Чубинський робить спробу дослідити етнографічні особливості національних меншин. Саме цій тематиці присвячений сьомий том «Трудов...», який складається із трьох частин (перша — про євреїв Південно-Західного краю; друга — про поляків, великорусів, німців, чехів, молдаван та ін.; третя — про «малоросів»). Ґрунтовний і всебічний етнографічно-статистичний опис євреїв цього регіону України складено на замовлення П. Чубинського М. Полінковським (на підставі попередніх досліджень Берліна, Брахмана, Янсона і Аксакова). Розвідка подає статистичні дані про кількісні характеристики єврейського населення в Україні; факхово репрезентує сімейну звичаєво-обрядову традицію євреїв, їхній побут, антропологічні та етнопсихологічні особливості, релігійні вірування та правові стосунки, характеристику професійних занять; наводить інформацію про кількість лавок, заводів, шинків та ремісників, про винокурні, горілчану торгівлю та лихварство³⁹. Виклад матеріалу побудовано на базі відомостей, безпосередніх спостережень, опу-

блкованих праць на основі ґрунтовних статистичних даних про господарсько-ремісничє життя, зібраних місцевими адміністративними установами; витягів з актових книг, повітових судів, відомостей акцизних управлінь, митниць Південно-Західного краю. Фактично, ініціативою П. Чубинського було започатковано в українській етнографії народознавчі студії з іудаїки, які стали базовим матеріалом для всіх подальших досліджень.

Том містить ґрунтовний етнографічно-статистичний нарис про поляків, до висвітлення етнографічних особливостей яких етнограф підходить із належною професійно-національною етикою, «зі всією щирістю і добросовісністю». Він ставить перед собою завдання «без будь-яких упереджених комбінацій і цілей допомогти виясненню і вирішенню таких життєво значимих завдань, одним з яких є нині польське питання тутешнього краю»⁴⁰. Автор свідомий, що етнічна та етнополітична характеристика поляків на українських землях не може бути тотожною характеристиці польського народу в межах його етнічної батьківщини, оскільки особливості життя поляків в Україні (як соціально та економічно домінуючої меншини), їхні стосунки з українською більшістю спричинилися до постання специфічних правових, економічних, побутових та соціокультурних реалій та норм, що істотно відрізнялися від відповідних формовиявів та стандартів у Польщі. Численні дослідження культури національних меншин вченими різних країн наступних поколінь підтвердили цю тезу П. Чубинського про нетотожність етнокультури народу на історичній батьківщині та культури його представників у діаспорі, позаяк останні зазнають як помітного культурного впливу етнічної більшості, так і певного тиску чужої політичної системи.

Том уміщує короткий історичний нарис колонізації Південно-Західного краю, розкриває соціальний та етнічний характер католицизму як «панської релігії», наводить статистичні дані про католиків та про їхній становий статус і розподіл по губерніях, про співвідношення

польської та української людності в краї. Чубинський описує звичаї, родинний та громадський побут поляків України, торкається особливостей їхньої етнопсихології, моралі, подає короткі відомості про одяг та заняття.

Доповнює картину про етнічну структуру населення краю невеличка розвідка «Про великоросів, які проживають і поселилися в Південно-Західному краї», проілюстрована низкою таблиць, складених за губерніяльно-повітовим принципом; а також подібний за характером нарис про німців, чехів, молдаван, караїмів, татар, циган, вірмен тощо.

Окрему частину тому складає розлоге дослідження «Малороси Південно-Західного краю», що присвячене етнографії та антропології українців і є, по суті, однією із найраніших синтетичних праць про матеріальну та духовну культуру, а також антропологічну та етнопсихологічну самобутність українців. Описуючи антропологічні особливості українців, П. Чубинський зазначає, що «малороси — народ взагалі рослий»: особи середнього і високого зросту складають дві третини. На підставі статистичних даних дослідник робить висновок, що для українського населення найпоширенішим типом є «брюнети», оскільки за кольором волосся переважають темнопігментовані (72 % населення), серед яких 59 % — це особи з темно-русявим волоссям. Близько 70 % обстежених мають доволі світлий колір шкіри; така ж кількість тих, хто має пряму спинку носа й помірковану його ширину. Щодо кольору очей, то домінуючу групу складають люди з темно-сірими очима (майже половина населення), а третину населення — кароокі⁴¹. Дослідник зауважує, що при домінуючій наявності слов'янських антропологічних ознак та помітній однорідності українського населення все ж зустрічаються і носії тюркських та іранських фізичних рис. «Між малоросами часто зустрічаються типи абсолютно татарські, і в той же час у кримських татар можна нерідко зустріти типові малоросійські обличчя; трапляються також обличчя, подібні до кавказьких горян»⁴². Чу-

бинський переконливо аргументує присутність східних домішок в антропології українського населення історичними та політичними обставинами — тривалим співжиттям з українцями печенігів, хозар, торків, берендеїв та чорних клобуків, що частково долучилися до етногенетичних процесів українства. Йдеться й про татарські набіги, що не могли не вплинути на малоросійський тип, а також «деякий вплив південнослов'янського і румунського елементів, що проникали в козацьку Україну»⁴³. Ці спостереження П. Чубинського щодо антропологічних взаємовпливів між слов'янською людністю українських земель та урало-алтайськими й іранськими представниками суголосні висновкам Ф. Вовка і сучасних дослідників про антропологічні особливості українців.

Вчений торкається питань української характерології, зауважуючи почуттєвість, поетичність та емоційно-образний спосіб сприйняття довкілля українцями, вказує на меланхолійність їхньої вдачі, глибокодумність і здібність до абстрактного мислення, схильність до гумору, релігійність і набожність населення Південно-Західного краю⁴⁴. Щодо останнього, — то дослідник слушно зауважує, що ліризм українців в релігії «зробив їх досить байдужими до догматики; їм чужа будь-яка догматична чвара, а тому їх не міг захопити розкол»⁴⁵. П. Чубинський акцентує і скептицизм та певну апатичність, недостатню підприємливість, авольовість українства, що сформувалися внаслідок негативних історичних обставин. Благодатна українська природа, що гарантувала необхідний прожитковий мінімум селянинові, також не спонукала українця до підприємливості, спричиняла своєрідний побутовий консерватизм та рутину в господарській діяльності. До того ж, головним моральним імперативом для українців віддавна було, як уже зазначалося вище, почуття правди, справедливості, совісності, а ці якості заперечували можливість вдаватися до обману, користуватися обставинами і слабкостями опонента, отже — не

стимулювали торгової підприємливості. Водночас дослідник акцентує деяку твердість характеру (впертість) як національну рису, завдяки якій, на його думку, «малорос у своєму минулому, повному жахів і страждань житті відстояв свою релігію, свою народність, свою мову»⁴⁶. Чубинський зауважує, що українці істотно просунулися в інтелектуальній, розумовій і естетичній діяльності⁴⁷; що «серйозний розум і глибина почуття створили в малороса силу волі; йому, як скептику, важко зважитися; але, зважившись одного разу, він нелегко відмовиться від своєї затії» і вперто тримається свого: «Лучче своє латане, ніж чуже хапане»⁴⁸. До позитивних ментальних рис українців дослідник відносить індивідуалізм, помітно розвинуте почуття особистості, яке зумовило любов до волі, що породила вільнолюбне козацтво, аристократичний інстинкт та гордість. Проте, розвинуті до крайності, ідеї індивідуалізму та свободи особи позбавили українців здібності до асоціації, до солідарної дії. Ці риси сприяли трансформації почуття свободи та «самої анархії в принцип, що служить предметом шляхетської гордості», а згодом — призвели до переймання вищими прошарками українців цінностей польської цивілізації, характерної аристократичною, шляхетською свободою, а зрештою — до їхнього «ополячення»⁴⁹.

П. Чубинський справедливо вказує на помітний серед українців демократизм стосунків між статями, на високий соціальний статус жінки в родині, що впливає зі змісту поняття особистості. За його спостереженнями, українка, хоча й поступається у своїх правах чоловікові і зазнає деяких утисків, проте наділена правами власності й здебільшого постає порадицею та партнером чоловікові; «вона, за важких обставин суспільного життя, була не раз активним членом суспільства»⁵⁰.

Зроблений П. Чубинським огляд характерології українців позбавлений суб'єктивізму, він досить жорсткий і безапеляційний: «малорос мало здібний до ініціативи, немає підприємливості, немає збудженої енергії..., він стоїть досить низь-

ко у справі економічного розвитку і залежний від інших»⁵¹. У громадських справах українці, за його спостереженнями, апатичні і несолідарні; «розбрат і байдужість малороса ведуть до того, що в громадських справах керують» чужі⁵².

Порівняльний аналіз ментальності українського та російського народів, на думку дослідника, вказує на істотні відмінності характерології цих народів, які постали внаслідок відмінних природно-екологічних, антропологічних характеристик та історичних умов.

Розвідка «Малороси Південно-Західного краю» містить також спробу П. Чубинського осягнути регіональну етнокультурну та мовну специфіку України. Він виокремлює умовно три типи населення, які відрізняються як фізичними характеристиками, так і лінгвокультурними ознаками (за особливостями, породженими природно-кліматичними та історичними умовами): український, поліський і подільсько-галицький. До українського типу він відносить жителів Київської, середньої частини Волинської та південно-східної частини Подільської губерній; до подільсько-галицького — мешканців західної Волині й Галичини (Каменецький, Ушицький, Проскурівський, частини Старокостянтинівського, Кременецького, Дубенського і Володимир-Волинського повітів та Холмську Русь); до поліського — населення частини Київської, Волинської губерній і Підляшшя (тобто Сідлецька і Гродненська губернії). Виокремлення П. Чубинським власне українського типу, поруч із поліським та подільсько-галицьким (теж українськими), засвідчує тяглість регіонально-краєвих ідентифікацій давньоукраїнської доби і відбиває як певний етап розвитку колективної української самосвідомості та етнічності, так і рівень наукового осмислення проблеми. Водночас Чубинський слушно зауважує, що, «не дивлячись на особливості, всі три вказані типи малоросійського населення Південно-Західного краю мають з усіма іншими малоросами однаковий світогляд, обряди, вдачу, звичаї, пам'ятки народної творчості, засадничі властивості мови

тощо»⁵³, що свідчить про етногенетичну єдність українства різних регіонів. Чубинський відзначає негативний вплив на українське населення Холмської Русі та інших підневільних українських земель асиміляційного тиску сусідніх політично домінуючих народів, який веде до національного знеособлення.

Нарис П. Чубинського містить також цінний статистичний матеріал про територіальне розміщення українців, що уможливує окреслення українських етнічних земель, частина з яких сьогодні опинилася поза межами державно-адміністративних кордонів України. Згідно з прийнятим на той час поділом підросійських українських земель на губернії, П. Чубинський подає таку географічну таблицю розміщення українців: усього в губерніях Південно-Західного краю — 4 млн 850 тис., із них у Київській — 1 млн 840 тис., Кам'янець-Подільській — 1 млн 580 тис. і Волинській — 1 млн 430 тис. Щодо губерній Північно-Західного краю, то, за його підрахунками, там мешкало 380 тис. українського населення (Брест-Литовський, Кобринський та Пружанський повіти, а також незначні частини Слонимського і Більського повітів Гродненської губернії — 250 тис.; Пінський та Мозерський повіти Мінської губернії — 130 тис.). До 100 тис. українців нараховувалося в північно-західній частині Бессарабської області (Хотинський, Ясський і Сорокський повіти). Дослідник наводить також статистичні дані про кількісні характеристики українського населення на підпольських українських етнічних землях (усього — 280 тис. 780 осіб, із них у Люблінській губернії — 156 тис. 488 осіб, у Сідлецькій — 124 тис. 291 особа). За даними вченого, «всього в південно-західному й північно-західному краях та в прилеглих частинах півночі Бессарабської області і Царства Польського малорусів — 5 млн 610 тис. 780 осіб»⁵⁴. Особливий інтерес становлять фактичні відомості, наведені вченим щодо теренів поширення української мови та співвідношення її носіїв із чисельністю уні-

атів. Цікавим є й представлені дослідником (складені на основі повідомлень начальників повітів і комісарів із селянських справ, а також на підставі особистих спостережень) списки сіл, в яких українці зберегли свою мову.

Окремий підрозділ праці «Малороси Південно-Західного краю» П. Чубинський присвячує матеріальній культурі — житлу, знаряддям, хатньому начинню, одягу та їжі українців, що фактично було першою в українській етнографії спробою дати характеристику не лише духовній, а й матеріальній культурі народу. У вступі до сьомого тому Чубинський зазначає, що в ньому відсутня розлога характеристика духовної культури (вірування, обряди, світогляд, моральні та юридичні норми й звичаї та величезна маса пам'яток народної творчості), оскільки ця інформація подається у попередніх шести томах. Саме на цю нерозмірність обсягів репрезентації матеріальної та духовної культури і вказував Ф. Вовк, який вбачав у цьому недолік праці П. Чубинського. Оцінюючи з погляду професійного етнологічного науковий доробок Чубинського, Ф. Вовк зауважував, що П. Чубинський поділяв домінуючі в тогочасній науці уявлення, згідно з якими усна народна словесність — це те, що тепер називають англійським словом *folklore* і що є головним підґрунтям етнографії; що в казках, піснях, говірках кожного народу можна знайти його погляд на природу, на людину і на людські взаємини немає нічого дивного, що із 7 томів «Трудов експедиции» цьому фольклору відведено 5, а тому, що тепер називають етнографією, тобто дослідженню народного побуту, — тільки 178 сторінок⁵⁵. Ф. Вовк також вказує на недостатність етнографічних даних, зібраних на Лівобережній Україні, що створює певну диспропорцію у висвітленні етнокультури українців різних регіонів: «Лівобережна Україна входить в матеріали “Трудов...” лише частково, у вигляді декількох весіль, дещо більшої кількості пісень і незначної кількості зауважень

щодо будівництва, одягу і т. ін., однак, наприклад, про історичне українське вбрання навіть зовсім не згадується»⁵⁶.

Ф. Вовк відзначав, що «Труды...» П. Чубинського — це збірник «абияк зшитий, майже не систематизований і дуже погано редагований, не дивлячись на те, що редакторами його були М. Костомаров і П. Гільтебрандт», проте — грандіозний, надзвичайно багатий і тому безцінний⁵⁷. Опублікування праць експедиції стало епохальною науковою подією, яка сколихнула науковців-гуманітаріїв не лише України, а й Росії, спричинила широкий резонанс та появу десятків схвальних відгуків та рецензій. Так, академік Веселовський у рецензії на «Труды...» П. Чубинського слушно зауважував, що вони «дали нове велике поле для різних наукових дослідів»⁵⁸; що «за багатством етнографічних даних, за загальною подібністю плану є лише 2 праці, з якими можна порівняти “Труды...” Чубинського, — “Lud” Кольберга і “Biblioteca delle tradizioni popolari siciliane” Пітре. Багатство зібраних даних засвідчують не тільки значну затрату сил і знань, але й організаційні здібності і невтомну енергію П. Чубинського»⁵⁹.

Високо поцінював наукову працю П. Чубинського знавець народного права А. Кістяківський, який зазначав, що П. Чубинський був одним із перших дослідників звичаєвого права, і що його праці по етнографії та статистиці залишаються «цінним і невичерпним джерелом», з якого буде черпати наука майбутніх поколінь⁶⁰.

Таку ж думку щодо значення праць П. Чубинського поділяв і М. Сумцов, який зазначав, що «Зібрані його дбанням “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край” — його вічна заслуга й вічна слава»⁶¹ і що його фундаментальна етнографічна збірка «повинна бути настільною книгою і покрасою усякої української книгарні»⁶². «Після Чубинського в українській етнографії з'явилися цінні праці Головацького, Іванова, Рудченка, Грінченка, Манжури, Гнатюка, Франка, Яворницько-

го, Новицького, Милорадовича, але жодна за повнотою і різносторонністю, за внутрішнім багатством змісту не може замінити “Труды...” Чубинського, які як були раніше, так і нині залишаються найбільш капітальним надбанням української етнографії, закріплюючи таким чином за П. П. Чубинським міцну славу гідного сина свого народу, людини... з великими історичними заслугами»⁶³. За ґрунтовною оцінкою О. Пипіна «Труды...» Чубинського грандіозні, вони «далеко випередили попередні збірники і висунули українську етнографію за багатством цінного матеріалу на почесне місце»⁶⁴.

Попри принципову і прискіпливу критику збірників П. Чубинського П. Драгомановим, і він визнавав їхню неминущу значимість для науки, зауважуючи, що «збірник Чубинського рідке, а либонь поодиноке в нашій літературі видання багатством і різнорідністю матеріалу»⁶⁵.

Високу оцінку експедиція П. Чубинського отримала від РГТ: «Труды...» за своїм об'ємом і змістом складають надзвичайно цінний і важливий набуток науки. З огляду на обсяги та цінність зібраного матеріалу, а також враховуючи численні позитивні відгуки про результати експедиційних досліджень, РГТ присудило П. Чубинському в 1873 р. золоту медаль, відмітивши «особливу його діяльність з виконання означеної експедиції».

Оцінюючи наукові заслуги Чубинського з погляду часової відстані, деякі сучасні дослідники закидають П. Чубинському недосконалість методики експедиційних досліджень; нерозмірність зібраного матеріалу щодо різних етнографічних реалій; неточність, відсутність докладних паспортних даних, а подекуди фрагментарність та суб'єктивізм зафіксованих відомостей; неналежну, відмінну від сучасної їхню інтерпретацію тощо. Однак вони не враховують, що за тогочасного стану розвитку етнографічної науки, за браком коштів, кадрів, часових можливостей і, що важливо, справжньої підтримки влади зроблене Чубинським видається правдивим науковим подвижництвом,

яке засвідчило помітний поступ української етнографії й прислужилося пробудженню національної свідомості цілого народу. До того ж, оцінюючи доробок дослідників минулих часів, слід керуватися такими критеріями: що нового дали вони у порівнянні із доробком попередників; якими новими знаннями збагатили науку? За такого підходу очевидно, що найбільшим здобутком Чубинського є створення всеосяжної джерельної бази з української етнокультури, масштабна фіксація, систематизація та опублікування фактичного матеріалу про побут, світогляд та творчість народу в сімах капітальних томах «Трудов...». На слушну думку П. Чубинського, його матеріали дадуть повніше й точніше уявлення про досліджуваній народ, ніж будь-які теоретичні розмірковування та концепції. Поділяючи погляд О. Куницького, що: «ці праці високо підняли престиж української етнографії»⁶⁶, додамо, що вони і нині залишаються її найповажнішим ужитком і окрасою.

Серед інших резонансних наукових проєктів П. Чубинського, що сприяли піднесенню української етнографічної науки на новий щабель і спричинили постановня в Україні першого спеціалізованого науково центру, було створення Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства, що став своєрідним прообразом майбутньої Національної академії наук. П. Чубинський давно виношував ідею створення повноцінного народознавчого наукового центру, який би згуртував розпорочені сили, спрямовуючи їх на різнобічне вивчення етнокультури, а відтак — на відродження нації. Сучасники наголошували на особливій його заслугі у відкритті цього центру, на його непересічному таланті, енергійності та скромності: Зосібна, Ф. Вовк зазначив, що ініціатива і честь доведення до благочинного закінчення цієї нелегкої та досить делікатної справи (відкриття Південно-Західного Відділу) належала безсумнівно й безроздільно П. Чубинському, блискуче завершення яким експедиції створили йому відомий авторитет у

центральному Товаристві, а дивовижний організаторський хист допоміг провести цю справу крізь дуже серйозні перешкоди⁶⁷.

13 лютого 1873 р. відбулося перше засідання Відділу, на якому було обрано головою Відділу Г. Галагана, а керуючим справами — П. Чубинського та його помічником — О. Русова. У своїй програмовій промові П. Чубинський окреслив загальні риси діяльності Відділу, перед яким, за його словами, «стоїть завдання вивчення трьох етнографічних типів — українського, польського і єврейського — а рівноважно і економічної ваги кожного з цих елементів»⁶⁸. П. Чубинський заакцентував потребу провадження цих досліджень на об'єктивному ґрунті: «Ми мусимо», — казав промовець, — «не домислювати, не проєктувати, — справа наша полягає в тому, щоб викладати і вияснити»⁶⁹.

Як свідчать очевидці, «головною діючою особою» і навіть головним винуватцем виникнення Відділу, за чією пропозицією складався список членів Відділу, був Павло Платонович Чубинський, якому вдалося зібрати підписи про створення Відділу від відомих, в тому числі наділених владою осіб міста⁷⁰. Серед них: князь, Київський генерал-губернатор А. Дундуков-Корсаков, В. Борисов — управляючий київської контрактної палати та Г. Галаган — багатий поміщик, нащадок козацького старшини, раніше — редактор етнографічної секції в Комісії для опису губерній Київської навчальної округи, щирий приятель Т. Шевченка, який «завсіди» маніфестував свої українські симпатії⁷¹. Галаган з-поміж інших офіційних осіб був тим, хто ставився до діяльності Відділу неформально, він, зокрема, прилучився навіть до окреслення його дослідницьких планів, із приводу яких консультувався з віцепрезидентом РГТ П. Семеновим. Із листа Семенова до Галагана постають цікаві аспекти теорії тогочасної етнографічної науки, усвідомлення дослідниками потреби провадити вивчення у чотирьох напрямках: антропологічному, філологічному, побутово-матеріальному і побутово-духовному. П. Се-

менов через Галагана намагався спрямувати увагу Відділу передусім на вивчення матеріальної культури і лише після цього — духовної, підкреслюючи, що в працях експедиції Чубинського нерозмірність між різними частинами досліджень є надто велика⁷².

Місцева Київська адміністрація мала певні причини політичного характеру підтримати існування Відділу і його діяльність перед загрозою поширення польського впливу. Отже, то був рідкісний випадок, коли інтереси частини української інтелігенції були суголосними устремлінням влади. Проте факти свідчать, що повної довіри влади до Відділу не було і бути не могло, до прикладу: клопотанням Костомарова та П. Чубинського перед Російським Географічним Товариством асигнувати кошти на етнографічно-статистичну подорож на Кубанщину не отримало підтримки з боку ради РГТ, яка, вочевидь, мала підозри, що «Відділ, маючи вивіску наукової установи, був насправді генеральним штабом політичного українства».

Відкриття Відділу РГТ для київських членів «Старої Громади» мало величезне значення, оскільки, як зазначав один з її активних учасників Ф. Вовк, воно «легітимізувало як щонайменше більшу половину того, що ми робили то тих пір в якості поза власною волею таємного співтовариства Київської Громади; ... розв'язало нам руки і давало можливість істотно розвинути наші дуже скромні починання в галузі українознавства, збільшити наші видавничі засоби, залучати до роботи набагато більше коло діячів і користуватися сприянням багатьох вчених і адміністративних установ, з якими до тих пір ми могли спілкуватися тільки як окремі особи»⁷³. Скидалось на те, що громадівці, користуючись чужим недоглядом, «отримали легітимне право збиратися і відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України»⁷⁴.

За три роки функціонування Відділ охопив чи не всіх українських діячів першої половини 70-х років XIX ст.: видатних учених і професорів, інтелігенцію і навіть місцеве панство за-

гальною чисельністю близько 170 осіб⁷⁵. Серед засновників Відділу були П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Лисенко, О. Русов, С. Русова, М. Драгоманов, М. Левченко, В. Зайончевський, П. Житецький, М. Дашкевич, П. Білозерський, А. Кістяківський, П. Косач, О. Лазаревський, І. Левицький, К. Михальчук, В. Петров, І. Рудченко, М. Старицький, В. Науменко, І. Посяда, В. Симиренко, М. Симонов (Номис), О. Ханенко та ін. На кінець 1873 р. Відділ вже нараховував 102 члени, з яких 57 перебувало в Києві, а 45 — поза ним. Відділ підтримував широкі зв'язки з іншими науковими установами (матиці чеська, сербська, словацька, словінська, лужицька, Південнослов'янська академія в Загребі, Інститут Оссолінських), здійснював обмін видань, а також налагодив контакти з установами західноукраїнських земель, із центральними та місцевими відділами, статистичними та єпархіальними комітетами, археографічними комісіями, Вільно-економічним Товариством, земськими управами.

До найважливіших здобутків Відділу дослідники справедливо відносять також успішне проведення ним одноденного перепису населення Києва, результати якого були опубліковані 1875 р. і який здійснювався «не з поліційною, або з фіскальною, але виключно статистично-науковою метою». Успіх у цій справі був гарантований завдяки надзвичайно ґрунтовній і об'ємній роботі, яку було пророблено під керівництвом П. Чубинського задовго до перепису і включала розробку програми, окреслення змісту та характеру дослідження, діяльності розпорядчого й спостережного комітетів, друкування формулярів для опису дворів, квартир і особистих карток тощо. До акції перепису було залучено широке коло учасників — «більше 100 різних людей, мешканців Києва усякого стану і фаху, почасти й молоді, і під керівництвом невеликої комісії і кількох членів за головування Чубинського, в одну ніч на 2-е березня 1874 р. приватними силами було докладно описано населення Києва в 127.551 людину... Такого другого громад-

ськими силами, до того й за науковими методами зробленого опису, Київ вже потім ніколи не зазнав...»⁷⁶

Ця безпрецедентна у державній статистичній практиці наукова акція мала величезне значення для створення об'єктивної картини про кількісні характеристики, мовно-етнічну, статево-вікову, соціальну й конфесійну структуру населення Києва. Передовсім перепис виявив, що реальна чисельність населення на 50 % більша, аніж подавала офіційна статистика. Мешканців власне міста було 116 774 особи (91,77 %), а населення передмістя складало 10 477 (8,23 %). Несподіваним стало й те, що в передмісті відсоток корінних мешканців виявився вищим, аніж у місті, зокрема, корінні кияни, у власне місті склали всього 27,93 %, а корінна людність у передмісті — 32,93 %. Як зазначає П. Чубинський «взагалі в Києві серед жителів на кожні 100 киян припадає 252 некиян».

За результатами перепису найбільшою несподіванкою для влади виявилось те, що більше половини мешканців міста визнали українську мову рідною, що стало надзвичайно резонансним фактом суспільного життя Києва. З мовно-етнографічного та конфесійного погляду становлять інтерес відомості про мешканців Києва — вихідців з інших регіонів та населених пунктів, а отже, певною мірою, про їхнє етнічне походження: у складі населення міста кияни й уродженці Південно-Руських губерній становили 73,85 %, а уродженці Велико-русських і Білоруських губерній — 21,55 %, вихідці з інших місцевостей Росії — 2,89 %, іноземці — 1,71 % (або 2 170 осіб). Майже третину населення міста склали уродженці губерній Південно-Західного краю, з них найбільша частина — вихідці з Київської (26,12 %) та Чернігівської (6,59 %) губерній.

За даними перепису, близько 15 % склали вихідці з власне російських губерній, що, з великою вірогідністю були переважно етнічними росіянами. Судячи з того, що близько 1,5 % мешканців міста визнали білоруську мову рідною, це слід розціню-

вати як вияв їхньої білоруської етнічності. Зіставлення даних перепису про вживання польської мови в домашньому побуті (якою спілкувалася п'ятнадцята частина киян) із католицькою релігійною належністю мешканців міста дозволяє припустити, що понад 7 тис. із них були етнічними поляками. Дослідник зазначає, що дві третини населення міста прийшли сюди недавно, «протягом одного, двох, трьох десятиріч». Серед киян, котрі репрезентували найчисельніші групи іноетнічного населення, були і євреї, яких нараховувалося в місті 13 803 особи і які, на думку П. Чубинського, «поселилися в Києві протягом останніх 5—6 років» після скасування владою відповідної заборони на проживання⁷⁷.

Унаслідок перепису було також виявлено диспропорцію кількісних параметрів представників чоловічої та жіночої статей: жінки склали 55 403 особи (43,53 %), чоловіки — 71 848 (56,47 %). Через це у співвідношенні чоловічої та жіночої статей була істотна перевага перших над другими — на 100 жінок припадало 130 чоловіків. Найпомітніша диспропорція між жіночим та чоловічим населенням була виявлена на Печерську, де на 100 жінок припадало 297 чоловіків. За слушним поясненням П. Чубинського, це зумовлено значною чисельністю військових, розміщених у казармах на Печерську та розташуванням Лаврського монастиря в цій частині міста. Істотною була перевага чоловіків над жінками і в Лук'янівському кварталі (на 100 жінок — 132 чоловіки), що пояснюється наявністю тут Київської військової гімназії і тюремного закладу⁷⁸.

У процесі перепису були отримані об'єктивні статистичні дані щодо поширення грамотності серед населення, зокрема, виявлено, що грамотні та напівграмотні складають менше половини населення (43,5 %), а безграмотні — більшість (понад 55,5 %); до того ж — найнижча освіченість була серед жінок, дві третини з яких склали неграмотні. Відносно ж соціальної структури населення міста: до найчисельніших груп, які утворювали нижчі

прошарки і налічували 74 %, належали міщани — (майже третина — 32,56 %), представники нижніх чинів (майже чверть — 23,15 %) та селяни (понад шосту частину — 17,56 %). Спадкові та персональні дворяни й вище духовенство склали — 17,77 %, а понад 3 % нараховувалося купців.

Як зауважує О. Русов у своїх спогадах, сам перепис був прекрасною науковою операцією, блискуче проведеною на благо української науки; проте організатор цієї наукової акції [П. Чубинський], який зумів надихнути всіх членів спостережного комітету і кілька сотень студентів працювати на перепис, поведився надзвичайно скромно і був непомітний у цей день, не претендуючи на жодні преференції при виконанні цього заходу величезної наукової ваги⁷⁹. Цю ж рису П. Чубинського відзначав і Ф. Вовк, який писав, що в нього не було усвідомлення своєї переваги над іншими, і при всьому своєму бурхливому темпераменті він насправді був надзвичайно скромний і невибагливий, ніколи не виявляючи претензій на будь-який авторитаризм⁸⁰.

Під керівництвом П. Чубинського члени Південно-Західного Відділу РГТ розпочинають студіювання «господарських відносин, форм грошового обігу і ярмаркової торгівлі, особливостей селянського виробництва та способів реалізації продукції», досліджують землеробський інвентар, селянську садибу та матеріальну культуру в цілому⁸¹. Одним із перших суто етнографічних проектів Південно-Західного Відділу було дослідження Бориспільського ярмарку, зініційоване П. Чубинським, а проведене групою фахівців (у складі Ф. Вовка, О. Русова та студентів), яка попередньо отримала дуже докладні теоретичні та практичні поради з боку Чубинського. Як згадував Ф. Вовк, «... не можу не визнати П. П. своїм першим учителем у цій справі [етнографічних студій] і зберігаю до цих пір найсерdecнішу вдячність за його поради й настанови, які мені надалі дуже знадобилися. Завдяки особистій участі П. П. наша робота на ярмарках пішла надзвичайно жваво й успішно»⁸².

Дослідження торгових та виробничих відносин, матеріальної культури було порівняно новим явищем в етнографічній науці XIX ст., в якій традиційно основний акцент робився на фіксацію та наукове осмислення реалій уснопоетичної творчості та обрядової культури. У наукових «Записках» Відділу з'явилася ціла низка статей про матеріальну культуру та господарсько-економічні відносини, в яких йдеться, зокрема, про дослідження народного житла М. Левченка⁸³, про сільський побут і господарський інвентар П. Чубинського⁸⁴ та про економічну проблематику (публікації В. Антоновича та Ф. Вовка)⁸⁵.

Дослідницькі інтереси Відділу відображає його видавнича діяльність, зокрема 2 томи «Записок Південно-Західного Відділу Імператорського РГТ», характерною особливістю яких є різноманітність та актуальність матеріалів, суголосність їхнього змісту «головнішим потребам часу». Перший том «Записок» охоплює кілька напрямків українознавства, що засвідчує широчінь дослідницьких інтересів його учасників. Економічний блок опублікованих розвідок репрезентує розвиток промисловості в історичному аспекті, торгових стосунків, зокрема хлібної торгівлі, подає інформацію про сільські ярмарки й кустарну промисловість, ощадно-позичкове товариство, а також програму вивчення кустарної промисловості. Як зауважують дослідники, саме така форматна й наукова постановка проблеми економічного стану України і викликала занепокоєння в російських націоналістичних колах.

До матеріалів географічно-природничого характеру «Записок» слід віднести статтю про кліматологію та етноботаніку (реферати А. Роговича і Ф. Вовка)⁸⁶. Окремий розділ складають публікації на етнографічну тематику, серед яких — розвідка О. Русова про Остапа Вересая, «одного з останніх малоруських кобзарів»; М. Лисенка «Характеристика музичних особливостей малоруських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» та П. Чубинського «Про народні історичні леген-

ди»⁸⁷. Перший том «Записок» містить також збірку дум і пісень релігійно-морального змісту бандуриста Вересая.

Істотно розширюють спектр етнографічних, статистичних та фольклористичних студій матеріали, вміщені в другому томі «Записок»: йдеться про реферати з порівняльної фольклористики М. Драгоманова⁸⁸ та П. Іващенко про релігійний культ південноросійського народу в його прислів'ях⁸⁹; про результати Київського перепису П. Чубинського⁹⁰ та С. Завойка⁹¹. Том містить збірку народних пісень з Буковини Г. Купчанка, репрезентує регіональну народознавчу та історико-краєзнавчу тематику (зокрема, розвідка Г. Купчанка подає історико-географічні відомості про Буковину⁹², а стаття А. Константиновича інформує про народну освіту Південно-Західного краю). Фактично ПЗВ РГТ став першою легальною організацією із царини українознавства: вчені, які згуртувалися довкола Відділу, провадили науково-пошукову роботу як з гуманітарної, так і природничої галузей, готуючи ґрунт для створення Української академії наук.

Науковий доробок Відділу склав основу доповідей III-го Археологічного з'їзду в Києві, що став поважною віхою як в утвердженні україністичних студій, так і в розвитку українського національного руху.

Плідна й результативна діяльність П. Чубинського та інших членів Відділу, яка увиразнювала українство як самодостатню етнонаціональну спільноту, із притаманними їй особливостями культури, мови та економічного розвитку, створила інформативно інтелектуальне тло для гуртування українства і набула помітного резонансу. З відкриттям Відділу, як свідчить анонімний автор, «розпорошені українофіли отримали центр і опору, біля яких згуртувалися і стали діяти сміливіше, так, що протягом року з лишком їхній успіх став кидатися в очі»⁹³. За твердженнями дослідників, Відділ був одним зі своєрідних, свідомоорганізованих виявів українського народництва 70-х років⁹⁴; а на думку С. Русової — із відкриттям

Відділу «з'явилися перші бруньки нової національної свідомості».

Активізація україністичних студій викликала серйозне занепокоєння й спротив царських чиновників, які в особі своїх пильних представників — В. Шульгіна та М. Юзефовича, почали переслідувати членів Відділу вже з кінця 1874 р. Вийшовши зі складу Відділу, вони розгорнули антиукраїнську кампанію в газеті «Киевлянин», писали до Петербурга про сепаратизм в українських колах і відверто звинувачували весь Відділ у політичному партикуляризмі, заявляючи, що Південно-Західний Відділ «захоплено таємним гуртком так званих українофілів і влада разом зі службовцями і вельможними панами легалізує підпільне Товариство та його роботу». Інкримінуючи Відділу неблагонадійність, ці наглядчі самодержавства стверджували, «що краєзнавча робота членів Відділу ведеться, не притримуючись державної ідеології»⁹⁵. Відверті випадки були спрямовані проти «старого відомого націоналіста П. Чубинського», який під цим тиском вже на початку 1875 р. вимушений був відмовитись від керівництва справами Відділу. Через це Галаган відмовився від головування у Відділі. Новим головою було обрано В. Антоновича, а його заступником П. Чубинського. Таким чином, ці звинувачення членів Південно-Західного Відділу з настійливими рекомендаціями ліквідувати Відділ та припинити українофільську пропаганду були сприйняті владою; і вже в травні 1876 р. вони стали предметом особливої наради при Російському імператорі. У Петербурзі було створено сумнозвісну Комісію в справі боротьби з українством, видано так званий Емський акт про заборону українського слова та в червні 1876 р. остаточно закрито Південно-Західний Відділ РГТ⁹⁶. До того ж, Драгоманову та Чубинському (як ініціаторам українофільської пропаганди) було заборонено проживати «в Малоросії, Петербурзькій та Московській губерніях».

Окрім ґрунтовних наукових здобутків, П. Чубинський лишив у спадок українству своєрідний заповіт-поезію «Ще не вмерла Україна», який зажив слави національного гімну. Цей Гімн став символічним вінцем національного подвижництва П. Чубинського на громадській ниві, так само як «Труды...» — вершиною його наукової спадщини. Із цього приводу М. Сумцов слушно зауважив, що Чубинський славний свій гімн «підкреслив такою величезною науковою підвалиною, як “Труды этнографическо-статистической экспедиции”»⁹⁷. Вчений справедливо зазначав, що хоча давно вже нема серед живих ні П. Чубинського, ні його талановитих високої ученості критиків, проте «його капітальні “Труди” живуть й виявляють всі ознаки довгого і славного життя»⁹⁸. Пророчими щодо спадщини П. Чубинського видаються й слова

Ф. Вовка: «Його високе суспільне значення не забудеться Україною ніколи»⁹⁹.

На вшанування 170-річчя з дня народження П. Чубинського народознавці Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України здійснили перевидання семитомної праці П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». До відзначення славного ювілею етнологи та фольклористи Інституту спільно з колегами з інших установ країни провадять впродовж останніх років широкомасштабну фольклорно-етнографічну експедицію «Шляхами П. Чубинського», наслідком якої стане багатотомне видання про культуру та побут українців і етнічних меншин сучасної України. Сподіваємося, що це буде цінний порівняльний матеріал як для нинішньої, так і майбутньої науки.

¹ Вовк Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. — М., 1914. — № 1. — С. 59.

² Там само.

³ Див.: Савченко Ф. Заборона українства. 1876. — Х-К., 1930. — С. 18.

⁴ Лебединській І. Павель Платонович Чубинській и его труды по обычному праву (1839–1884) // Украинская жизнь. — М., 1914. — № 1. — С. 34.

⁵ Там само.

⁶ Вовк Ф. П. П. Чубинский // Украинская жизнь. — М., 1914. — № 1. — С. 45.

⁷ Вовк Ф. П. П. Чубинський // Украинская жизнь. — М., 1914. — № 1. — С. 58.

⁸ Сумцов М. Діячі українського фольклору. — Х., 1910. — С. 10–11.

⁹ Пыпинъ А. Исторія русской этнографіи. СПб., 1891 Т. 3. — С. 354.

¹⁰ Чубинский П. Труды... — СПб., 1872. — Т. I. — С. XII.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — СПб., 1872. — Т. I. — С. XII–XIII.

¹⁴ Чубинский П. Труды... — С. XIII–XIV.

¹⁵ Чубинский П. Труды... — С. XV.

¹⁶ Лебединській І. Павель Платонович Чубинській... // Украинская жизнь. — 1914. — № 1. — С. 35.

¹⁷ Чубинский П. Труды... — СПб., 1877. — Т. I. — Вип. 2. — С. 227.

¹⁸ Чубинский П. Труды... — СПб., 1877. — Т. I. — Вип. 2. — С. 227–228.

¹⁹ Чубинский П. Труды... — СПб., 1878. — Т. II. — С. 3.

²⁰ Чубинский П. Труды... — СПб., 1877. — Т. IV. — С. 52–552.

²¹ Чубинский П. Приложение // Чубинский П. Труды... — СПб., 1877. — Т. IV. — С. 1–45.

²² Чубинский П. Труды... — СПб., 1877. — Т. IV. — С. 697, 713.

²³ Чубинский П. Труды... — СПб., 1874. — Т. V. — С. 1–436.

²⁴ Чубинский П. Труды... — СПб., 1874. — Т. V. — С. 439–929.

²⁵ Сумцов М. Діячі... — С. 12.

²⁶ Чубинский П. Труды... — СПб., 1872. — Т. VI. — С. 30.

²⁷ Чубинский П. Труды... — СПб., 1872. — Т. VI. — С. 30–32.

²⁸ Чубинский П. Предисловие // Чубинский П. Труды... — СПб., 1872. — Т. VI. — С. X–XI.

²⁹ Чубинский П. Труды... — СПб., 1872. — Т. VI. — С. 32.

³⁰ Там само.

- 31 *Лебедінський І. Павель Платоновичъ Чубинській...* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 35.
- 32 *Чубинский П. Предисловие* // Чубинский П. Труды... – СПб., 1872. – Т. VI. – С. VII.
- 33 *Лебедінський І. Павель Платоновичъ Чубинській...* // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 37.
- 34 *Лебедінський І. Павель Платоновичъ Чубинській...* // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 38.
- 35 *Чубинский П. Труды...* – СПб., 1872. – Т. VI. – С. VII.
- 36 *Чубинській П. Труды...* – СПб., 1872. – Т. VI. – С. X–XI.
- 37 *Чубинский П. Труды...* – СПб., 1872. – Т. VI. – С. 31.
- 38 *Чубинский П. Труды...* – СПб., 1872. – Т. VI. – С. 30.
- 39 *Чубинский П. Труды...* – СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. I. – С. 13–211.
- 40 *Чубинский П. Труды...* – СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 215–217.
- 41 *Чубинский П. Малоруссы Юго-Западного края* // Чубинский П. Труды... – СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 343–345.
- 42 *Чубинский П. Малоруссы.* // Чубинский П. Труды... – СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 342–345.
- 43 *Чубинский П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 345.
- 44 *Чубинский П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 346–347.
- 45 *Чубинский П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 348.
- 46 Там само.
- 47 *Чубинский П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 357.
- 48 *Чубинский П. Малоруссы...* Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 348.
- 49 *Чубинській П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 349.
- 50 *Чубинский П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 354.
- 51 *Чубинский П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 357.
- 52 *Чубинский П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 356.
- 53 *Чубинский П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... – С. 359.
- 54 *Чубинский П. Малоруссы...* // Чубинский П. Труды... СПб., 1872. – Т. VII. – Ч. II. – С. 362.
- 55 *Вовк Ф. П. П. Чубинский. Отрывки изъ личныхъ воспоминаний* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 57.
- 56 *Вовк Ф. П. П. Чубинский...* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 58.
- 57 Там само.
- 58 *Сумцов М. Діячі...* – С. 12.
- 59 Там само.
- 60 *Сумцов М. Памяті П. П. Чубинскаго* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 33.
- 61 *Сумцов М. Діячі...* – С. 11.
- 62 *Сумцов М. Діячі...* – С. 12.
- 63 *Сумцов М. Памяті П. П. Чубинскаго* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 33.
- 64 Там само.
- 65 *Драгомановъ М., Вѣстник Европы.* – 1877, мартъ.
- 66 *Куницкий А. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский* // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 79.
- 67 *Вовк Ф. П. П. Чубинский...* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 46.
- 68 *Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві* // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 31–32.
- 69 *Житецький І. Південно-Західний Відділ...* // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 32.
- 70 *Савченко Ф. Заборона...* – С. 15, 34.
- 71 Там само.
- 72 *Савченко Ф. Заборона...* – С. 35, 36.
- 73 *Вовк Ф. П. П. Чубинский...* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 47.
- 74 Там само.
- 75 *Житецький І. Південно-Західний Відділ...* // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 32.
- 76 *Житецький І. Південно-Західний Відділ...* // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 34.
- 77 *Чубинский П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 8 марта 1874 года* // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского географического общества. – К., 1875. – Т. II. – С. 190–205.
- 78 *Чубинский П. Обзор данных...* // Записки Юго-Западного Отдела... К., 1875. – Т. II – С. 185–187.
- 79 *Русов А. Из воспоминаний о П. П. Чубинском* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 42.
- 80 *Вовк Ф. П. П. Чубинский...* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 60.
- 81 *Колесса Ф. Історія української етнографії.* – К., 2005. – С. 87.
- 82 *Вовк Ф. П. П. Чубинский...* // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 50.
- 83 *Левченко М. Несколько данных о жилище и пище южноруссов* // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1875. – Т. II – С. 135–151.

- 84 Чубинский П. Село Сокиринці, образ побуту й господарства // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1874. – Т. I. – С. 235–265; Чубинский П. Инвентарь крестьянского хозяйства // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1875. – Т. II. – С. 176–187.
- 85 Антонович В. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1874. – Т. I. – С. 179–193; Волков Ф. О сельский ярмарках и кустарной промышленности // Записки Юго-Западного отдела – К., 1874. – Т. I – С. 265–291.
- 86 Рогович А. Опыт словаря народных названий растений Юго-Западного края // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1874. – Т. I. – С. 109–165; Волков Ф. Список растений с народными названиями доставленных М. Ф. Семеренком // Записки Юго-Западного отдела... – К., 1874. – Т. I – С. 165–179.
- 87 Див.: Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1874. – Т. I. – С. 291–362.
- 88 Драгоманов М. Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях. Песни о «Королевиче» // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1875. – Т. II. – С. 47–71.
- 89 Иващенко С. Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1875. – Т. II. – С. 71–109.
- 90 Чубинский П. Обзор данных... // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1875. – Т. II. – С. 187–219.
- 91 Завойко Ст. О домах и квартирах г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1875. – Т. II. – С. 219–271.
- 92 Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1875. – Т. II. – С. 289–371; Купчанко Г. Песни Буковинского народа // Записки Юго-Западного Отдела... – К., 1875. – Т. II. – С. 371–601.
- 93 Савченко Ф. Заборона... – С. 14.
- 94 Савченко Ф. Заборона... – С. 13.
- 95 Житецький І. Південно-Західний Відділ... // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 35.
- 96 Житецький І. Південно-Західний Відділ... // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 36.
- 97 Сумцов М. Діячі українського фольклору. – Х., 1910. – С. 13.
- 98 Сумцов М. Памяти П. П. Чубинского // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 33.
- 99 Вовк Ф. П. П. Чубинский... // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 60.

НАУКОВА СПАДЩИНА ОРЕСТА ЛЕВИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ЕТНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Василь Балущок

9 травня 2008 року виповнилося 160 років від дня народження Ореста Івановича Левицького (1848–1922). Він належав до того покоління українських науковців-гуманітаріїв, яких із упевненістю можемо назвати велетнями думки та діяльності, а також енциклопедистами. Адже був істориком, правознавцем, археографом, архівістом, етнографом, а ще — блискучим белетристом, інформуючи широкий загал про результати своїх наукових пошуків у документально-художніх повістях та оповіданнях. Його художні твори є настільки документально вивіреними, що ними можуть послуговуватися науковці, оскільки в основі «твердий ґрунт документальних фактів»¹. Не дарма відомий письменник та

історик за освітою В. Шевчук назвав їх «блискучими відтвореннями» народного життя і побуту XVI–XVIII ст.²

Стисло окреслимо життєво-творчий шлях О. Левицького: народився 1848 року в містечку Маячка Кобеляцького повіту (тепер Новосанжарський р-н Полтавської обл.); закінчив духовну семінарію в Полтаві (1869) та Київський університет (1874), учень В. Антоновича; упродовж 1874–1921 років працював секретарем-діловодом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія); був членом Історичного товариства Нестора-літописця та Наукового товариства ім. Т. Шевченка; з